
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

G.K. Beale, *We Become What We Worship. A Biblical Theology of Idolatry*, Intervarsity Press, Downers Grove 2008, 341 p., \$ 17,16 (ISBN 9780830828777).

Deze bijbels-theologische studie leest als een trein: goed geschreven, pakkende voorbeelden, een duidelijk thema. Je krijgt de indruk dat de voorbereiding voor de auteur zelf een soort ontdekkingsreis is geweest. Beale heeft als nieuwtestamenticus naam gemaakt met studies over de johanneïsche literatuur en over de oudtestamentische citaten in het Nieuwe Testament. Eerder schreef hij een bijbels-theologische studie over de tempel, nu dus in dezelfde lijn over de afgoderij. Dit thema wordt niet in den brede behandeld, Beale belicht één specifiek aspect: wie afgoden aanbidt gaat ook op die afgoden lijken. God maakte ons naar Zijn beeld en gelijkenis om Hem te weerspiegelen in zijn schepping – maar wie de Schepper verlaat en zich aan een facet van de schepping of een schepsel toewijdt, zal de karakteristieken daarvan gaan dragen. Samengevat is zijn hoofdthese: ‘What people revere, they resemble, either for ruin or restoration’. Vandaar de titel van dit werk.

Beale neemt zijn uitgangspunt in de bekende ‘verhardingstekst’ Jes. 6:9-13. Hij is van mening dat het in deze passage gaat over afgoderij: Israël heeft zich tot de afgoden gewend in plaats van tot God, en daarom zal Israël ook doof en blind zijn als de afgoden, niet in staat te horen en te zien. Hierin en hierover komt het oordeel: zoals de afgoden teniet worden gedaan zal ook Israël met hen verloren gaan. Deze thematiek traceert Beale door de Bijbel heen. Reeds in het paradijs

begint dit; Adam neemt de trekken van de slang over (zelfbeschikking en hoogmoed), en wordt dus – als de slang – uit Gods nabijheid verbannen. Elders in het Oude Testament wordt dit motief uitgewerkt, bijv. in Ps. 115, Deut. 29, Jer. 2, etc. Na twee uitvoerige capita over relevante teksten in het OT volgt een hoofdstuk over de intertestamentaire en rabbijnse literatuur, en daarna het hoofddeel van het boek over het Nieuwe Testament. Beale is zich bewust dat in het Nieuwe Testament maar weinig sprake is van afgoderij, maar meent dat het motief ‘je lijkt op wie je vereert’ terdege een belangrijke rol speelt. Via een maximaliserende intertekstuele exegese ziet hij de boodschap van Jesaja 6 op allerlei plaatsen doorwerken, in citaten, zinspelingen en echo’s. Zo ook bijvoorbeeld in het slot van Handelingen 28: de afgoderij waaraan Israël in nieuwtestamentische tijden zich verliest, is die van de verering van de eigen eerbiedwaardige tradities in plaats van de ware God.

De auteur heeft echt een punt, zoals dat bijvoorbeeld in Jer. 2 verwoord wordt: Israël dat nietigheden aanbidt zal zelf teniet gaan. Dit boek trekt waardevolle lijnen in dit opzicht. Tegelijk vraagt de lezer zich af of de auteur niet te véél leest in Bijbelteksten. Gaat het in het Jesaja 6 werkelijk over afgoderij? De motieven van (niet) horen en (niet) zien komen in het boek Jesaja vaker voor, zonder een directe link met deze context. Ook de vele lijnen naar het Nieuwe Testament kunnen niet steeds overtuigen, methodisch noch inhoudelijk. Boeiend is weer het slothoofdstuk met de actualisering, waarin Beale o.a. het christelijke tijdschrift *Leadership* (uitgave van *Christianity Today*) kritiseert vanwege de overdosis aandacht voor psychologie, relatieproblematiek en manage-

ments-technieken door pastores: dreigt hier niet een vorm van afgoderij met onszelf?

H.G.L. Peels

Sidney Greidanus, *Preaching Christ from Ecclesiastes. Foundations for Expository Preaching*, Eerdmans, Grand Rapids 2010, xvii + 340 p., \$ 26.00 (ISBN 9780802865359).

De auteur is emeritus hoogleraar homiletiek van Calvin Seminary (Grand Rapids), en vooral bekend door zijn veel gebruikte boek *Preaching Christ from the Old Testament* (1999). Eerder publiceerde hij ook een deel over preken uit Genesis (2007), nu over preken uit Prediker. Hierbij moet hij zijn kennis van hermeneutiek en homiletiek volledig inzetten: het valt niet mee om verantwoord en aansprekend over Prediker te preken. Het betreft een bijbelboek dat de uitlegger met veel vragen achterlaat: wie was de auteur, wanneer en voor welke 'audience' is het geschreven, wat is de structuur van het boek, en vooral: wat is de teneur en quintessens van het boek (pessimistisch of niet?). Na een heldere inleiding, waarin in vogelvlucht de belangrijkste klem- en knooppunten van de canoniek worden behandeld, neemt Greidanus zijn lezers mee op een ontdekkingsstocht door het boek Prediker zelf, dat hij in vijftien units indeelt. Elk hoofdstuk mondt uit in een complete preekschets, in de stijl van de 'expository preaching'.

Steeds komt eerst de tekstuitleg van een literaire sectie aan bod, daarna de vraag welke boodschap dit gedeelte voor Israël had, en welke reactie beoogd wordt – van Israël, en per analogie, van de kerk heden. Vervolgens poogt hij lijnen naar Christus te trekken, op de fundamentele basis van heilshistorische uitleg zoekend naar analo-

gie, contrast, lengte-thema's, citaten in het NT, etc. 'Christusprediking' definieert hij breed: 'Preaching sermons which authentically integrate the message of the text with the climax of God's revelation in the person, work, and/or teaching of Jesus Christ as revealed in the New Testament' (p. xi). Na de christologische lijnen wordt het thema/doel van de preek geformuleerd, en volgt de predikende uitleg versgewijs.

Men hoeft het niet met alle lijnen en vondsten eens te zijn om in dit boek toch veel moois te vinden. Ik vermoed en hoop dat het in menige pastorie gebruikt zal worden, en dat de boodschap van het zo 'dwarse' boek Prediker er des te beter door in de gemeente zal landen. Terecht stelt Greidanus dat dit bijbelboek juist in de context van onze moderne samenleving met alle materialisme, hedonisme en zelfgenoegzaamheid veel te zeggen heeft. Een minpuntje is dat in de bibliografie de literatuur over Prediker uit het laatste decennium slechts spaarzaamelijk aanwezig is.

H.G.L. Peels

S. Janse, *De apocriefen. Inleiding op de deuterocanonieke boeken*, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 448 p., € 25,- (ISBN 9789023923862).

Sinds de Statenvertalers de apocriefe boeken achter in hun vertaling een plaats gaven, voorzien van een 'Waarschuwing aan de lezer', zijn ze bij het protestantse volksdeel geleidelijk uit het zicht verdwenen. Recentelijk is er nieuwe aandacht voor, door de uitgave ervan zowel in de NBV (2004) als in *Buiten de Vesting*, een vertaling door P. Oussoren en R. Dekker (2008). De nieuwtestamentische Janse verzorgt met zijn boek een voortreffelijke historische en theologische inleiding op deze literatuur, voor een

publiek van niet-theologen en predikanten.

Hij start met een schets van de tijdsomstandigheden (de periode van de Tweede Tempel) waarin de (oudtestamentische) apocriefen te plaatsen zijn. Vervolgens behandelt hij elk van de apocriefen afzonderlijk, met als toespits twee hoofdstukken over de boeken die niet door de rooms-katholieke kerk als deuterocanoniek worden aanvaard: het Gebed van Manasse, en overige apocriefen uit de Septuaginta en de Vulgaat. Janse weet deze boeken ‘dichtbij’ te brengen, zijn inleiding is echt een uitnodiging tot het lezen van de apocriefen zelf. En dat is de moeite waard: het gaat niet alleen om fraaie literaire producten, maar ook om boeken die van belang zijn voor het verstaan van het Nieuwe Testament. Te denken is aan bijv. de belichting van messiaanse gedachten, het leven na de dood, angelologie en demonologie. Waardevol is in dit verband de paragraaf ‘Tussen Oud en Nieuw’, waarmee Janse elke bespreking van een apocrief afrondt. Bovendien heeft pas de Reformatie afscheid genomen van de apocriefen als min of meer gezaghebbende tekst – aldus is de teneur van dit boek. De auteur pleit voor een zeker eerherstel: laat deze boeken canoniek zijn, maar dan van de tweede orde als het om gezag gaat. Dit past goed in zijn visie dat ook in bredere zin er sprake is van geledingen binnen de Bijbel, en verschil in soortelijk gewicht van de Bijbelboeken.

De bezinning op de historische en theologische vragen rondom de canon in de twee slothoofdstukken van Janse's boek lokt discussie uit. De auteur sluit zich aan bij de al wat oudere mening van A.C. Sundberg, dat de christelijke kerk wel de Schriften, maar niet de canon van het jodendom heeft gekregen. De kerk heeft zelf een selectie uit de brede collectie heilige literatuur gemaakt, terwijl in het jodendom na 70 n.Chr. lang-

zaam maar zeker een striktere eigen ‘canon’ werd vastgesteld. Vooronderstelling is dat de oudtestamentische canon nog tot in nieuwtestamentische tijd open was. Dat betekent dat we bijvoorbeeld in de Proloog van Jezus Sirach, waarin driemaal sprake is van een driedelige canonstructuur, de aanduiding van het derde canondeel als ‘vaag’ moeten beschouwen: nog niet gesloten. Dat betekent ook dat we de bekende rabbijnse discussies over Hooglied en Prediker (of ze ‘de handen verontreinigen’) moeten interpreteren in de zin van onduidelijkheid over hun canonieke status, en niet als een toetsing van de canonieke *status quo*. Deze vragen zijn nog maar het topje van een ijsberg; de wetenschappelijke discussie over de afsluiting van de oudtestamentische canon is zeer complex en de uitkomsten divers.

Ik ben het met Janse eens dat de argumenten van de Statenvertalers om de apocriefen te be/veroordeelen, niet alle even deugdelijk zijn, en ten onrechte hebben geleid tot achterstelling en uiteindelijke verwijdering van deze boeken. Inzake de afsluiting van de oudtestamentische canon zelf moet ik met hem van mening verschillen. Er zijn goede argumenten om met R. Beckwith e.a. te stellen dat de oudtestamentische canon in de tweede eeuw vóór Christus min of meer werd afgerond, en dat pas in later tijd de onzekerheid omtrent de randen van de canon is gegroeid. Ook op andere punten valt door te praten, bijv. over Janse's mening dat een groot deel van het OT eerst na de tijd van Maleachi tot stand zou zijn gekomen (blz. 398), of dat het niet noemen van bepaalde oudtestamentische boeken in het Nieuwe Testament een indicatie is van hun ongeveer apocriefe status (blz. 384). Als inleiding op de deuterocanonieke boeken zelf is deze studie zonder meer aan te bevelen.

H.G.L. Peels

W.C. Kaiser Jr., *The Promise-Plan of God. A Biblical Theology of the Old and New Testaments*, Zondervan, Grand Rapids 2008, 447 p., \$ 8,75 (ISBN9780310275862).

Sinds het postmoderne denken naar het woord van Lyotard een 'war on Totality' voert, is elk concept van een universele, betekenisverlenende 'metanarrative' in de Bijbel verdacht. In de meeste Bijbelstudies ligt het accent dan ook op de diversiteit en pluralisme van de religieuze inzichten. Hiertegenover verdedigt de geëmeriteerde president van het Gordon-Conville Theological Seminary van South Hamilton (Massachusetts, USA) met verve de overtuiging dat de Bijbel, Oud en Nieuw Testament, terdege een centraal thema heeft, dat alles met alles verbindt: de notie van Gods belofte-plan. Reeds in 1978 schreef Kaiser hierover een mooi boek (dat in vijf talen vertaald werd: Portugees, Koreaans, Chinees, Spaans en Indonesisch!), waarvan dit nieuwe werk een bewerking en uitbreiding is: *Toward an Old Testament Theology*. Niet alleen het Oude maar ook het Nieuwe Testament wordt nu in dit ene bijbelse perspectief gelezen, vandaar de term *biblical theology* in de ondertitel.

In de discipline van de oudtestamentische theologie en *a fortiori* in die van de bijbelse theologie is een van de meest spannende vragen wat het vele tot één maakt. Kan er wel gesproken worden van een 'unifying center' (Duits: 'die Mitte'), gelet op de grote diversiteit van auteurs, genres en context van de bijbelse geschriften? Met het begrip 'belofte-plan' hanteert Kaiser een sleutel, waarvan hij meent dat de Bijbel zelf die aanreikt. 'It is one all-encompassing promise of life through the Messiah that winds itself throughout salvation history in both the Old and New Testaments, giving cohesiveness and unity to the diverse parts of

Scripture'. Met dit model van bijbelse theologie, dat hij 'epangelical' noemt (naar het Griekse woord 'belofte'), wil Kaiser de eenzijdigheden van enerzijds de gereformeerde visie met het accent op de verbondsnotie en anderzijds de dispensationalistische visie te boven komen. (De gereformeerde visie relateert hij overigens nauw aan de vervangings-theologie!) Kaiser structureert zijn bijbelse theologie niet systematisch maar diachroom, en zo gaat hij de geschiedenis van het belofte-plan langs, met behulp van termen als 'volk van de belofte' (Mozaische periode), 'plaats van de belofte' (premonarchale periode), 'koning van de belofte' (Davidische periode), 'knechten van de belofte' (profeten van de 8^e eeuw), etc. Bij elk item bespreekt hij een of meer Bijbelboeken, hetgeen deze bijbelse theologie ook deels het karakter geeft van een theologische 'Einleitung'.

De visie van Kaiser is respectabel, en opent op onderdelen vergezichten in het bijbelse getuigenis. Temidden van de verschillende voorstellen om in de bijbelse theologie een bepaalde leidraad of thematiek als centrum te nemen, verdient de notie van 'belofte' inderdaad een plaats. Het is echter de vraag of het allemaal zo helder is als Kaiser stelt, en ik betwijfel of hij voldoende recht doet aan de gelaagdheid en diversiteit van de bijbelse geschriften. Niet alleen werkt hij soms met dubieuze conservatieve dateringen van Bijbelboeken (bijv. Obadja en Joël als 9^e eeuwse profeten), maar ook slaagt hij er niet steeds in om de link van een bepaald bijbelboek met de centrale notie van de belofte overtuigend neer te zetten. Op onderdelen komt zijn concept geforceerd over. De scheppingstheologie, de cultus en andere institutionele data, laten zich niet zo eenvoudig theologisch in een 'belofte-plan' plaatsen, evenmin als de wijsheid. Het probleem van het voorstel om één thema als rode draad te

nemen, is onvermijdelijk dat andere themata dan meer in de marge van een bijbelse theologie geraken. Tegelijk is het een zwakte van dit boek dat het veelal nog berust op oudere, en soms verouderde, literatuur. Ook op onderdelen komen tijdens de lectuur van dit boek in exegetisch en hermeneutisch opzicht geregeld kritische vragen boven. Niettemin: de moeite van het lezen waard, naast andere concepten van oudtestamentische- en bijbelse theologie.

H.G.L. Peels

M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Ezra / Nehemia / Ester / Job* (Studiebijbel Oude Testament 6), Centrum voor Bijbelonderzoek, Veenendaal 2009, 23* + 893 p., € 65,- (ISBN 97890776510630).

M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Psalmen 1* (Studiebijbel Oude Testament 7), Centrum voor Bijbelonderzoek, Veenendaal 2010, 23* + 917 p., € 65,- (ISBN 9789077651070).

De twee nieuwste delen van de inmiddels ingeburgerde SBOT; binnen vijf jaar zal hopelijk de geplande twaalfdelige reeks voltooid zijn. Een geweldige prestatie van het redactieteam, en een dubbele felicitatie waard! De SBOT werd meermalen in *Theologia* gerecenseerd, en behoeft nauwelijks nadere introductie. Het betreft een commentaar die breed en bevattelijk is opgezet, behoudend-orthodox van signatuur, actueel met verwerking van veel moderne literatuur, oog voor details, met een praktisch-geestelijke spits. Een gat in de markt wordt hiermee gevuld; niet vaak krijgt een koper zoveel waar voor zijn geld. De hoofdlijn van uitleg is beknopt, soms wat te snel, maar de vele voetnoten voorzien de lezer van detailinformatie

waarmee hij zijn voordeel kan doen. Wat de commentaar nog waardevoller maakt, zijn de uitvoerige inleidingen op de Bijbelboeken en de afsluitende excursen. Ik heb veel respect voor de werklust van de auteurs, de breedte van het onderzoek, en de heldere exegese die betrokken is op het heden.

De kracht van deze commentaar heeft ook een keerzijde: ingezet wordt op een tamelijk letterlijke-historische uitleg van de Bijbeltekst, met veel aandacht voor literaire en historische vragen, maar waarbij men ten aanzien van de hermeneutische voorvragen soms kort door de bocht gaat. Tegelijk worden reële problemen in de tekst wel eens te snel afgehandeld. Dat is ook in deze twee nieuwe delen merkbaar.

Het is opvallend dat in Nehemia 8, tussen Nieuwjaarsfeest en Loofhuttenfeest, nergens de Grote Verzoending wordt vermeld – terwijl de Israëlieten op de eerste dag van de zevende maand (Nieuwjaar) nauwkeurig de Schriften zijn nagegaan, en in Nehemia 9 sprake is van een dag van boete en berouw ná het Loofhuttenfeest. De commentaar stelt echter: ‘We kunnen aannemen dat het volk in het verlangen de Wet van Mozes na te leven, ook de Grote Verzoending heeft gehouden op de 10^e van de maand’ (blz. 203 noot 1). Dat lijkt me te gemakkelijk – we moeten bij deze tekst eerlijk de vraag onder ogen zien welke omvang de Torah had, waaruit Ezra voorlas. Had hij een versie, waarin de bepalingen van de Grote Verzoending wellicht nog niet waren opgenomen?

Over het boek Ester worden veel mooie dingen gezegd, opnieuw valt de teneur op om zoveel mogelijk de historiciteit te verdedigen. De hermeneutische problematiek van het verschil tussen ‘history’ en ‘history-like story’ had hier meer aandacht kunnen krijgen. Dat Flavius Josefus het boek Ester als canoniek erkende is geen feit (blz. 278),

maar een hypothese. Het gegeven dat het boek Ester maar moeizaam een plaats in de canon heeft gekregen, heeft natuurlijk diverse redenen gehad. Niet de minst belangrijke daarvan is de inhoud: de explosie van wraak aan het slot van het boek – de koningin vraagt nog om een éxtra dag om de vijanden uit te kunnen roeien. ‘O, wie lieb haben sie das Buch Esther, das so fein stimmt auff jre blutdürstige, rachgyrige, mörderische begir und hoffnung..’, was het ontstellende commentaar van Luther. Aan deze inhoudelijk-theologische vragen rondom het boek Ester besteedt SBOT helaas maar weinig woorden, in vergelijking met de ampele aandacht voor de vraag of Ester nu wel of niet historisch is. Ik had dit liever andersom gezien.

Ook het boek Job is volgens SBOT in principe historisch te lezen. Het pleidooi wordt gevoerd voor een zeer hoge ouderdom van de inhoud van Job en ook het boek zelf, niet alleen vanwege het Hebreeuwse taalgebruik, maar ook gelet op de ‘vele nauwkeurige beschrijvingen van leefomstandigheden en destijds levende dieren’ (blz. 383). Zo zouden Behemot en Leviathan geïnterpreteerd kunnen worden als aanduidingen van een dinosaurus. Typerend is een zin als deze: ‘Het lijkt in de omgeving waar Job woonde soms kouder te zijn geweest dan thans het geval is. Tevens lijkt de aarde veel in beweging te zijn geweest. Wellicht waren er ook meer grote wateren in de buurt van Edom’ (blz. 885). Deze soort van uitleg en redeneren kennen we goed uit de kring van het creationisme: een rechte lijn tussen tekst en (historische) werkelijkheid. Met alle respect voor deze mening, heb ik er toch veel vragen bij. De eigenlijke vraag naar de aard van de Bijbeltekst, en figuratief of mythologisch taalgebruik, blijft onderbelicht.

De lectuur van SBOT deel 6 staat garant voor veel boeiende uren, maar laat je als

lezer op momenten ook wel exegetisch en theologisch onbevredigd achter. Dat geldt ook van de op zich mooie en belangrijke excursen. Zo wordt in het excurs ‘Zonen van God’ de onwaarschijnlijke stelling verdedigd, dat het oude Nabije Oosten een ontwikkeling van het monotheïsme naar het polytheïsme kende, en wordt in het excurs ‘Leven na de dood’ een welhaast nieuwtestamentische zekerheid bij de oudtestamentische gelovige vermoed: hij zou het leven na de dood in vertrouwen tegemoet hebben gezien (blz. 875) – wat echter te betwijfelen is. De oudtestamentische vrome vertrouwde op zijn God, dwars tegen de doodsdreiging in, maar van een opstandingsleven is in het OT nauwelijks sprake.

Ook SBOT deel 7 (over Ps. 1 – 106) biedt erg veel. Opvallend is de ruime belichting van de plaatsing van elke psalm in de totaalopbouw van het Psalter. Hiermee haken de auteurs aan bij een nieuw spoor van onderzoek van de psalmen, dat de laatste twee decennia een hoge vlucht lijkt te nemen. De psalmen (b)lijken onderling een netwerk van relaties te kennen, die betekenis verlenen aan het geheel. De visies van de wetenschappers gaan echter nogal uiteen: de analyse van semantische en thematische verbindingen kan gemakkelijk tot over-interpretatie leiden. Dat dient ook bedacht te worden bij menige structurele ‘vondst’ in deze bijbelcommentaar, hoe aardig ogend ook. Dat Psalm 23 binnen het blok Ps. 15-24 chias-tisch tegenover Psalm 16 staat zal waar zijn, beide teksten behandelen het thema van het vertrouwen op God. Exegetisch relevanter – en hierover wordt niets gezegd – is het gegeven dat Ps. 23 tussen Ps. 22 en Ps. 24 staat, twee psalmen waarin het koningschap van God ter sprake komt. Dit werpt licht op een oud probleem in de uitleg van Ps. 23, nl. dat hier twee beelden van God gebruikt wor-

den, het beeld van de Herder en het beeld van de Gastheer. Gelet op de directe context, is echter duidelijk dat het in wezen om één beeld gaat: zowel het herderschap als het gastheerschap zijn functies van die éne Koning, die zorgt voor de herder-koning David.

Soms wordt in de exegese voortijdig gekozen voor een traditionele uitleg. Dat de 'heiligen' van Psalm 16:3 de medegelovigen zouden zijn, is wel een vertrouwde visie, maar staat exegetisch beslist zwak. Terdege duidt David hiermee de afgoden aan, die in het land 'driftig' vereerd worden – maar niet door hem! Ook zou veel meer te zeggen zijn over het gebruik van mythologisch taalgebruik in de Psalmen, bijvoorbeeld de metafoor van de godenvergadering in Psalm 58 en 82. De psalmdichter typeert hier het woeden van goddelozen met het beeld van ontrouwe goden, die in de godenvergadering ter verantwoording worden geroepen. De Sions-theologie die achter de bewoordingen van o.a. Ps. 46, 48 en 76 ligt, kan niet in een enkele voetnoot worden afgedaan (blz. 381 noot 16).

De historische uitleg krijgt veel accent, ofschoon de auteurs natuurlijk ook oog hebben voor een meer universeel-tijdloze verklaring van de psalmen. Deze twee zijn niet concurrerend, maar aanvullend, zo stellen zij. In dit kader verdedigen zij ook dat het bekende opschrift 'van David' in principe aanduidt dat de historische persoon David de auteur van de betreffende psalm is. Gevolg is dat bij de uitleg steeds weer wordt gezocht naar de historische context en aanleiding van de psalm. Nu is inderdaad iedere psalm ooit in een bepaalde 'Sitz im Leben' opgeschreven en uitgesproken, en er zullen allerlei psalmen in het Psalter van de hand van David zelf zijn. Maar al meer werden deze psalmen het instrument van de geloofs-expressie van latere generaties. Van veel psalmen kan gezegd worden, dat ze min of

meer losgekomen zijn van hun specifieke ontstaanskader. De biografische, cultische en historische omstandigheden zijn vervaagd. Dit past ook in de uiteindelijke bestemming van het Psalter, om liedboek en gebedenbundel voor de synagoge en de kerk van alle eeuwen te zijn. De psalmen zijn zo geschreven en samengesteld, dat hierop ieder in zijn eigen tijd en omstandigheden kan inhaken, meezingen en meebidden, in die brede spanne tussen hoogte en diepte van het geloof. Het heeft dan ook lang niet altijd zin om de tekst als het ware weer terug te plaatsen in zijn oorspronkelijke historische context, als we die al zouden kunnen achterhalen. In de praktijk blijkt de historische exegese dan ook geregeld in vaagheden te blijven steken: 'David is in grote nood', 'wellicht door Saul achtervolgd', 'misschien uit de moeilijke tijd van Absalom', etc. Het stereotiepe taalgebruik en de 'vergeestelijkende' tendens van de psalmen wijzen ons mijns inziens een andere richting van interpretatie.

Al met al: een commentaar dat verrijkt, breed informeert, prikkelt tot tegenspraak, en stimuleert tot Bijbellezen.

H.G.L. Peels

Peter Pilhofer, *Das Neue Testament und seine Welt. Eine Einführung* (UTB 3363), Mohr, Siebeck, Tübingen 2010, 486 p., € 25,90 (ISBN 9783825233631).

De auteur, hoogleraar Nieuwe Testament in Erlangen, beoogt met dit boek studenten wegwijs te maken in het Nieuwe Testament en de nieuwtestamentische tijd. Het boek houdt het midden tussen een boek dat de inleidingsvragen behandelt van de afzonderlijke Bijbelboeken en een inleiding in de wereld waarin Jezus, Paulus en de andere apostelen leefden.

De schrijfstijl en de verwijzingen naar collegedictaten maken duidelijk dat het werk de neerslag vormt van de stof voor colleges die Pilhofer hield in Erlangen en Neurenberg. Een groot aantal kaartjes en afbeeldingen vormt een visuele ondersteuning bij de tekst. Literatuurverwijzingen willen stimuleren tot verdere studie.

Zo hebben we hier echt een leerboek voor ons dat veel informatie verschaft. Thema's die behandeld worden zijn onder meer de Romeinse keizers in de eerste eeuw, joodse groepen in Palestina, enkele inscripties (o.a. een inscriptie over Pilatus uit Galilea), steden als Efeze en Korinte, de verwoesting van Jeruzalem. Wat betreft de geschriften van het Nieuwe Testament komen een groot aantal inleidingsvragen ter sprake. Overigens voegt de auteur weinig toe aan de bestaande inleidingen op het Nieuwe Testament. De kracht van zijn boek ligt juist in de combinatie met de tijdhistorische gegevens.

Na een inleiding over Jezus en zijn tijd – waarbij de schrijver zijn uitgangspunt neemt in de weg van Jezus naar Jeruzalem – worden de paulinische brieven, de overlevering van Jezus' woorden en daden in de evangeliën, de Openbaring van Johannes, de Brief aan de Hebreëen en de Katholieke brieven behandeld. Pilhofer volgt de gangbare meningen in het kritische kamp. Dat betekent dat de brieven aan de Kolossenzen, de Efeziërs als ook de Pastorale brieven aan Paulus ontzegd worden. Waarbij de argumentatie voor mijn gevoel flinterdun is. De schrijver is ook zeer stellig in zijn mening over de Logia-bron (Q). Hij spreekt over een 'theologisch eigenständige Schrift', een typering waar nog wel het een en ander op af te dingen is, gelet op het hypothetisch karakter. Een interessante, zij het kritische bespreking wordt gewijd aan de these van Zuntz met betrekking tot een vroege datering (omstreeks 40) van het evan-

gelie naar Marcus. Bij de vraag naar het auteurschap van het evangelie naar Lucas en de Handelingen en de aard van de lucaanse geschiedschrijving mis ik de discussie met geleerden als Marshall, Jervell en Hengel.

De kritische en hier en daar wat apodictische visie van de auteur vraagt om kritische lezers. Maar dat is wellicht ook de bedoeling van dit studieboek dat ondanks mijn bezwaren tegen een aantal details toch een belangrijk stuk informatie biedt.

A. Noordegraaf

Michael Rydelnik, *The Messianic Hope: Is the Hebrew Bible Really Messianic?* (NAC Studies in Bible & Theology), Broadman & Holman Publishing Group, Nashville 2010, 206 p., \$ 19,99 (ISBN 9780805446548).

Michael Rydelnik, professor Joodse studies aan het Moody Bible Institute te Chicago, heeft een studie geschreven waarin hij het opneemt voor de klassieke zienswijze dat de persoon en het werk van Jezus rechtstreeks in het Oude Testament zijn voorzeggd. Rydelnik groeide op in een praktiserend orthodox Joods gezin in Brooklyn. Zijn beide ouders zijn uit Oost-Europa afkomstig en hebben de Holocaust overleefd. Nadat zijn moeder Jezus als de Messias leerde belijden, zijn zijn ouders gescheiden. Rydelnik ging het Nieuwe Testament lezen om zijn moeder van haar ongelijk te overtuigen. Wat zo vaak in de geschiedenis is gebeurd met Joden die het Nieuwe Testament lazen, gebeurde ook bij hem: door het lezen van het Nieuwe Testament raakte hij ervan overtuigd dat Jezus van Nazareth de beloofde Messias van Israël is.

Rydelnik stelt dat veel meer oudtestamentische profetieën een rechtstreeks messiaans karakter hebben dan door menige

oudtestamenticus wordt aangenomen. Hij wijst erop dat *pesjat*, een Joodse vorm van exegese die in de Middeleeuwen ontstond en in onderscheid van de *midrasj* sterk gericht is op de letterlijke en historische betekenis van de tekst, voor een deel welbewust in reactie op het christelijke verstaan van het Oude Testament is ontwikkeld. Exegeten als Rasji en David Kimchi probeerden zoveel als mogelijk teksten die oorspronkelijk ook binnen het jodendom messiaans waren verstaan, puur binnen de eigen tijd van de profeet te duiden. Dat moet ons voorzichtig maken aan deze vorm van exegese voor het verstaan van messiaanse teksten al te veel betekenis toe te kennen.

Rydelnik wil niet zonder meer uitgaan van de masoretische tekst (MT) van het Oude Testament. Ten aanzien van de vocaaltekens en meer nog de accenten daarvan kan ik hem bijvallen. Méér dan Rydelnik zou ik echter willen stellen dat er heel zwaarwegende argumenten moeten zijn om van de consonantentekst af te wijken. Rydelnik noemt een aantal voorbeelden waarbij de Hebreeuwse tekst die achter de Septuaginta ligt, zijn inziens de voorkeur heeft boven MT. Uiteraard geldt dat ten aanzien van Psalm 22:17. Een ander voorbeeld dat hij geeft is 2 Sam. 23:1; volgens MT moeten we hier lezen: 'David, de zoon van Isai zegt, en de man, die hoog is opgericht, de gezalfde van Jakobs God, en liefelijk in psalmen van Israel, zegt.' De Hebreeuwse tekst achter LXX moet op twee punten anders dan MT worden gelezen. Op één plaats moet een andere vocalisatie worden gelezen en een scheidend accent moet anders worden geplaatst. Dan krijgen we: 'David, de zoon van Isai zegt, en de man, die is opgericht, zegt over de Gezalfde van Jakobs God, en de Liefelijke in de Psalmen van Israël.' Gezalfde en Liefelijke slaan dan niet langer op David

zelf maar op de komende Messias. Een argument dat Rydelnik niet noemt, is dat er vanuit de metriek die voor poëzie geldt, iets meer te zeggen valt voor de lezing van LXX dan voor die van MT. Als de lezing van LXX de oorspronkelijke is hebben we hier een voorbeeld dat de term 'Messias' al in een vroeger stadium dan menigeen voor mogelijk houdt, een technische aanduiding was voor de komende verlosser.

Met nadruk voert Rydelnik een pleidooi om Gen. 3:15, de zogenaamde moederbelofte, messiaans te verstaan. In navolging van Rasji meent menig christelijk exegeet dat hier alleen maar gesproken wordt over de strijd tussen mensen en slangen; een zaak waar de boerenbevolking in het Midden-Oosten steeds weer mee werd geconfronteerd. Echter, reeds de vertalers van LXX hebben deze tekst messiaans verstaan, iets wat Rydelnik overigens niet noemt. Dat blijkt uit het feit dat zij hoewel *sperma* (zaad) in het Grieks onzijdig is, zij daar een mannelijk pronomen op laten volgen. Dus niet: 'het zal u de kop vermorzelen', maar 'hij zal u de kop vermorzelen.' Rydelnik vermeldt wel dat deze tekst in Targoem Pseudo-Jonathan en Targoem Neofiti messiaans wordt geïnterpreteerd. Ik val hem bij als hij in het gebruik van het woord 'évah (vijandschap) een aanwijzing in MT zelf ziet voor de messiaanse interpretatie. Dit woord komen we totaal vijfmaal in het Oude Testament tegen; bij de andere vier teksten gaat het over vijandschap tussen mensen dan wel volkeren. Waar Rydelnik niet op wijst, maar wat toch zeker van belang is, is dat bij twee van deze vier vermeldingen over vijandschap in een heilshistorische context wordt gesproken. (Ez. 25:15; 35:5).

Hoewel zijn argumentatie niet overal overtuigend is, mag de studie van Rydelnik worden gezien als een waardevolle aanvulling op andere studies waarin de messiasver-

wachting van het Oude Testament wordt behandeld; een studie die vooral van belang is in het gesprek tussen Joden en christenen.

P. de Vries

Waarder

Kerk- en theologiegeschiedenis

R. Michael Allen, *Reformed Theology* (Serie: Doing Theology), T&T Clark, Londen 2010, xi + 217 pp., \$ 29.95 (ISBN 9780567034304).

Dit boek draagt dezelfde titel als het tijdschrift waarin deze recensie verschijnt, en raakt dus de *core business* van dit blad. Het beschrijft wat gereformeerde theologie inhoudt. Dat is minder gemakkelijk dan het misschien lijkt. Het is bijvoorbeeld iets anders dan een overzicht geven over de theologie van Calvijn, want ook allerlei andere stemmen doen mee. En niet alleen stemmen uit het zestiende-eeuwse brongebied (Zwingli, Bullinger, de vele confessies), maar ook uit latere tijden. Als traditie zoiets is als ‘democracy extended through time’ (Chesterton), dan zijn latere vertegenwoordigers niet perse minder authentiek dan vroegere of vroegere minder relevant dan latere. Vervolgens moet het typerende van de gereformeerde theologie niet verward worden met datgene waar veel over te doen is geweest. Zo is het bijvoorbeeld onjuist om de predestinatieleer te zien als het paradepaardje van de gereformeerde theologie. Ook met de soteriologie moet men haar niet vereenzelvigen, zoals bijvoorbeeld degenen doen die de gereformeerde theologie samengevat zien in de zogenaamde TULIP-formule. Tenslotte wilden de gereformeerden nauwelijks een eigen theologie ontwikkelen, maar veeleer terugkeren naar de algemeen-christelijke theologie van de vroege kerk. Men moet de identiteit van de gereformeerde theologie dus

ook niet slechts zoeken in wat exclusief aan haar is.

Al deze valkuilen worden meesterlijk vermeden in dit beknopte maar uiterst informatieve werkje van Michael Allen, de in Florida werkzame theoloog die ons eerder verraste met een fraaie studie over de betekenis van de nieuwtestamentische uitdrukking ‘het geloof van Christus’. In Allens nieuwe boek figureren 17^e eeuwers als John Owen, 18^e eeuwers als Jonathan Edwards (Schleiermacher wordt voor slechts nominaal gereformeerd gehouden!), 19^e eeuwers als Bavinck en Geerhardus Vos, 20^e eeuwers als Berkouwer en Barth met de hedendaagse theologen John Webster en George Hunsinger als wolk van getuigen in een levende traditie. Telkens wijst Allen op afzonderlijke trajecten, uiteenlopende accenten, interne debatten en discussiepunten – maar ook op diepgewortelde overeenstemming in een breed geschakeerd geheel. Zo ontstaat het beeld van een gereformeerde leer – Allen concentreert zich bewust op de *doctrina* – die herkenbaar deel uitmaakt van de katholieke kerk, maar daarbinnen geheel eigen familietrekken vertoont.

De acht hoofdstukken zijn respectievelijk gewijd aan het Woord van God als formeel principe van de theologie (en in verband daarmee aan de iconoclastische kritiek op alle andere vermeende gezagsdragers), het verbond als materieel theologisch principe, Gods eigenschappen en de persoon van Christus, geloof en heil, zonde en genade, eredienst en sacramenten, belijdenissen en kerkelijk gezag, en tenslotte omgang met de cultuur en eschatologie. Telkens worden de klassiek-gereformeerde stemmen zorgvuldig beluisterd, en vervolgens in een hedendaagse context geplaatst. Allen bespreekt daarbij ook vigerende vormen van kritiek erop, veegt deze niet gemakzuchtig van tafel, maar

laat wel op vaak aansprekende manieren zien waarom het laatste woord er niet mee gezegd is. Zo vraagt hij aandacht voor het blijvende tegoed van klassiek-gereformeerde inzichten. Tegenover het bekende verwijt dat Gods verkiezend handelen het menselijk aandeel wegdrukt, wijst hij er bijvoorbeeld op dat dit in het NT precies omgekeerd ligt: Gods verkiezende genade rust de mens juist toe tot handelen (Fil.2:12-13), en dat heeft de gereformeerde theologie goed gezien. Een enkele keer erkent Allen wel het goed recht van bepaalde revisies of bepleit hij een tussenweg (bijv. t.a.v. het politieke spreken van de kerk, en ook in de Schriftleer).

Hier is duidelijk een solide theologiehistoricus aan het woord met veel systematische potentie. Dat laatste wreekt zich gaandeweg in het boek trouwens ook wel enigszins, en dat is dan ook mijn enige kanttekening erbij. De dogmaticus neemt het stokje soms te nadrukkelijk over van de gidsende historicus, en velt dan een kritisch oordeel over met name evangelicale vormen van gereformeerde theologie, bijvoorbeeld vanwege hun zijns inziens te grote accent op geloofsveraring. Maar hier gaat hij juist zelf iets teveel door op eigen, kennelijk negatieve, ervaringen (en die van zijn vrouw, 91). Dat neemt niet weg dat dit een zeer verhelderend en leerzaam boekje is, niet het minst ook door de vele recente literatuur van Amerikaanse presbyteriaanse theologen die erin verwerkt is – een corpus dat zich merkwaardigerwijs grotendeels aan onze waarneming in Nederland onttrekt.

G. van den Brink

A. Kagchelland en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*, Eburon, Delft 2009, xxxi, 797 p., € 49,90 (ISBN 9789059722767).

Arend Kagchelland (1944) en zijn zoon Michiel (1971) hebben twee jaar geleden de historische kennis over het begin van de negentiende eeuw verrijkt met een prachtige dubbeldissertatie. Jarenlang hebben zij zich samen gebogen over de confrontatie tussen het vroege Réveil en de doorwerkende Verlichting in Nederland. Zij hebben er zo van genoten dat zij deze vorm van samenwerking ook aan anderen aanbevelen in de stelling dat gezamenlijk promotieonderzoek in de geesteswetenschappen moet worden gestimuleerd.

De auteurs laten zien hoe de kring rond Willem Bilderdijk protesteerde tegen de rationalistische en moralistische religiositeit van de Verlichting. De tegenstanders van Bilderdijk en zijn leerlingen beschuldigden hen ervan dat zij het licht van de Verlichting wilden doven. Daarom werden zij ‘dompers’ genoemd. Op de omslag van het boek staat een sprekende spotprent van de Leidse docent met een domper in de hand, klaar om het vuur te doven.

Bij de beschrijving van het Réveil hebben historici tot nog toe vooral aandacht gehad voor enkele publicaties, zonder de receptiegeschiedenis erbij te betrekken. Deze studie voorziet in die lacune. Vanuit de receptie van die geschriften beantwoorden de promovendi de vraag wat de inhoud is geweest van de confrontatie tussen het vroege Réveil en de late Verlichting in Nederland. De periode is strak afgebakend tussen 1815 en 1826, maar de auteurs hebben uit deze periode geen enkel detail over het hoofd gezien en

werkelijk alles wat met de verschillende deelcontroverses te maken heeft in hun beschrijving betrokken, of het nu gaat om pamfletten, preken en recensies of om dagboeknotities, brieven en andere egodocumenten. Spotprenten ontbreken, behalve die ene op het kaft.

Het bieden van een zo compleet en volledig mogelijk overzicht is de kracht van deze studie. Vader en zoon Kagchelland streven er naar om in plaats van de diachrone historische ontwikkeling de volle breedte van de controverses te belichten. Dat is ook gelukt en geen enkele historicus die het Réveil bestudeert, kan meer om dit standaardwerk heen. Die breedte is ook de Achilleshiel van de studie, niet alleen omdat het boek daardoor erg dik geworden is, maar ook omdat het door die breedte ook het karakter van een opsomming gekregen heeft.

Het eerste hoofdstuk biedt een inleiding in de context door de politieke en theologische ontwikkelingen in de Nederlanden van het begin van de negentiende eeuw te schetsen. Het is helder geschreven, maar had misschien iets kritischer gekund. De auteurs geven bijvoorbeeld – op grond van contemporaine bronnen – een typering van het Nederlandse volkskarakter als bekrompen en kleinburgerlijk, zonder daar kritisch op te reflecteren.

In de zeven hoofdstukken die volgen, passeren diverse conflicten de revue. Opmerkelijk genoeg begint het boek dat vooral over de verlichte receptie van het Réveil gaat met een bespreking van de orthodoxe receptie van een scherpe aanval van de kant van de Verlichting op de gereformeerde belijdenisgeschriften door Hendrik Willem Hoving. Daarna volgen de receptie van Nicolaas Schotsmans *Eerzuil*, uitgegeven ter herdenking van de Dordtse synode, van verschillende dissertaties van Bilderdijks leerlin-

gen, van Da Costa's *Bezwaren tegen de Geest der Eeuw* en zijn andere polemische geschriften, van Capadoses *Bestrijding der Vaccine*, en tenslotte van de oproep van de predikant van de anglicaanse gemeente te Amsterdam, A.S. Thelwall die naar aanleiding van de watersnoodramp van 1825 een brochure schreef met de titel *Keert u tot Hem Die slaat*.

In de conclusies worden negen deelvragen beantwoord. Terecht stellen de auteurs dat de vertegenwoordigers van het vroege Réveil in hun analyse van hun eigen tijd uitgingen van 'een geïdealiseerd nationaal calvinistisch verleden' (674). De laatste deelvraag – of er sprake is van een ontwikkeling in de receptie van het vroege Réveil – is gezien de beperkte periode eigenlijk nauwelijks te beantwoorden. Uiteindelijk constateren de schrijvers slechts dat het aantal negatieve reacties vermindert, maar zij duiden dat verder niet.

De lezing van het dubbelproefschrift maakt duidelijk dat twee visies op de wereld tegenover elkaar staan. Een seculiere visie die God verdringt uit de werkelijkheid staat tegenover een orthodoxe visie die de hand van God gelovig traceert in het verleden en in het heden. Of het nu gaat om het gezag van de belijdenisgeschriften in de kerk, om de 'geest der eeuw', om het 'droit divin' van het Oranjehuis, om de inenting of om de duiding van een natuurramp, steeds staat de gelovige belijdenis van Gods hand in de geschiedenis tegenover een rationalistisch en optimistisch beeld van een verklaarbare wereld. De auteurs hadden misschien iets meer kunnen investeren in de analyse van het conflict. Als het inderdaad allemaal om de duiding van de geschiedenis draait dan zou het interessant zijn om dit conflict te plaatsen in het bredere kader van de ontdekking van het historische perspectief in de Westerse geestgeschiedenis.

Het kennismaken met de bronnen stelt de lezer ook voor de vraag aan welke kant hij zelf staat. Sommige reacties op de ongeënuanceerde stellingen van Bilderdijk en zijn leerlingen roepen bij orthodoxe christenen aan het begin van de eenentwintigste eeuw wel herkenning op. Zij zullen doorgaans natuurrampen liever als kastijding dan als straf van God duiden. De Verlichting heeft wellicht dieper doorgewerkt bij de achterkleinkinderen van het Réveil dan zijn zelf beseffen. De dissertatie is bijzonder goed verzorgd en ontsluit belangrijk bronnenmateriaal.

H. van den Belt

Jin Heung Kim, *Scripturae et Patrum Testimoniis: The Function of the Church Fathers and the Medievals in Peter Martyr Vermigli's Two Eucharistic Treatises: Tractatio and Dialogus*, [Publications of the Institute for Reformation Research, vol. 5], Instituut voor Reformatieonderzoek, Apeldoorn 2009, 351 p., € 24,95, (ISBN 9789079771066).

De Zuid-Koreaanse predikant Jin Heung Kim (1965) promoveerde aan de Broederweg in Kampen op een proefschrift over het gebruik van kerkvaders en middeleeuwse theologen door Petrus Martyr Vermigli (1500-1562). Vermigli vertoont continuïteit met de middeleeuwse scholastieke methode, maar Kim neemt in zijn conclusies terecht afstand van de gedachte dat de scholastiek het principe van het *sola scriptura* verdringt.

Juist bij het citeren van kerkvaders en andere autoriteiten blijkt hoe belangrijk de toetsing van hun gezag aan dat van de Schrift is. Dat is volgens de auteur ook het grote verschil met de Lutheraan Johann Brenz (1499-1570), die zich sterk op Luther beroept en de

kerkvaders onvoldoende contextueel leest. Door deze vergelijking toetst Kim de validiteit van Vermigli's beroep op de kerkvaders. Het is enigszins anachronistisch om de moderne maatstaf van contextualiteit toe te passen op premoderne bronnen. Een meer objectieve benadering en vergelijking van beide posities was voor een historische studie fraaier geweest. Nu lijkt de Lutheraan bij voorbaat kansloos.

De kern van het onderzoek is een nauwgezette analyse van twee van Vermigli's werken over het avondmaal: de *Tractatio* (1549) en de tegen lutherse avondmaalsopvatting geschreven *Dialogus* (1561). Bij zijn analyse heeft hij niet alleen het aantal citaten geteld, maar ook een methode ontwikkeld om de citaten te wegen. Juist omdat deze kwalitatieve statistische methode vernieuwende elementen heeft, is het jammer dat Kim de door hem gekozen categorieën slechts summier beargumenteert. Dat er een onderscheid is tussen een kritische verwijzing en een cruciaal citaat – de twee uiterste categorieën – is evident, maar een gedegen methodische verantwoording van het precieze onderscheid tussen de vijf categorieën ontbreekt. Hij stelt dat deze aanpak niet eerder is gevolgd bij de bestudering van de invloed van de patres op de reformatie, maar suggereert daardoor ten onrechte dat anderen alleen maar naar de kwantiteit van de citaten en verwijzingen hebben gekeken. Een uitvoeriger argumentatie had zijn methode aantrekkelijker kunnen maken voor andere onderzoekers van de relatie tussen de vroege kerk en de reformatie. Overigens zijn de categorieën voor het werk van Vermigli wel overtuigend.

Het is begrijpelijk dat Kim doorgaans de korte titels van de traktaten gebruikt, maar het is vreemd dat de complete titels slechts in de voetnoten en in de bibliografie te vinden

zijn. Het is ook opvallend dat hij in zijn analyse eerst de latere *Dialogus* behandelt. Er zijn vast goede redenen voor, maar Kim deelt die niet met zijn lezers, net zo min als de reden waarom hij het meest uitgebreide avondmaalsgeschrift van de reformator *Defensio doctrinae de Eucharistiae Sacramento* (1559) bij zijn analyse buiten beschouwing laat.

Dit proefschrift belicht een minder bekende theoloog van de vroege gereformeerde reformatie en biedt een goed inzicht in zijn avondmaalsleer. De redactie van de serie van het Instituut voor Reformatieonderzoek had wel strenger moeten zijn in het controleren van het manuscript, want nu wemelt de tekst van de taal- en spellingfouten; een verschrijving zoals 'wjat' (23) wordt toch door de digitale spellingscontrole wel gesignaleerd. Als zelfs de CV vijf taalfouten bevat, heeft de redactie blijkbaar niet de moeite genomen om de tekst te lezen.

H. van den Belt

R.W. de Koeijer, *Geestelijke strijd bij de puriteinen. Een spiritualiteit-historisch onderzoek naar Engelse puriteinse geschriften in de periode 1587-1684*, De Banier, Apeldoorn 2010, 430 p., € 34,90, (ISBN 9789033608933).

Deze historische studie over de puriteinse spiritualiteit richt zich op het thema van de geestelijke strijd. De auteur analyseert verschillende geschriften, beginnend bij een traktaat van William Perkins, *A Dialogue containing the Conflicts betweene Sathan and the Christian* (1587), en eindigend met John Bunyans *The Pilgrim's Progress*, dat door het narratieve karakter in het geheel van de besproken literatuur een eigen genre vormt. Het proefschrift bestaat uit een historisch

deel waarin de geschriften in hun context worden geplaatst, een systematisch deel waarin verschillende thema's nader belicht worden en een slotdeel, waarin de resultaten gerelateerd worden aan laatmiddeleeuwse en (post)reformatorische visies en waarin de auteur zijn conclusies trekt.

Het historische deel roept de vraag op of de drie gekozen periodes echt zo te onderscheiden zijn. Het feit dat het cruciale werkje van John Downname, *The Christian Warfare* oorspronkelijk verscheen in 1604 en toch als kenmerkend wordt gezien voor de tweede periode (1625-1660) is al genoeg reden om de gekozen indeling in drie tijdperken te relativeren.

De Koeijer biedt een grondig overzicht van de geestelijke strijd bij John Owen, over wiens *Pneumatologia* hij een doctoraalscriptie schreef. Owen heeft meer dan anderen een diepgaande antropologische-psychologische analyse gegeven van de geestelijke strijd. Opvallend is de conclusie dat Owen het geestelijke gevecht formuleert als een psychologische zelfstrijd. De strijd is weliswaar gericht tegen externe verleidingen van de duivel en de wereld, maar is toch vooral een gevecht met de verkeerde begeerten van de ziel.

Op het theologische toppunt van het puritanisme vindt dus blijkbaar een wending naar het innerlijk plaats, een psychologisering van de strijd tegen het kwaad. Deze wending naar de psychologie houdt verband met de puriteinse visie op de ziel als samengesteld uit de componenten van verstand, wil en gevoel. Het verstand is daarbij leidend, maar de vernieuwing van de wil beslissend.

In het systematische deel komen interessante thema's aan de orde, waaronder de puriteinse 'practical divinity', het Bijbelgebruik en de wanhoop. In het slothoofdstuk verklaart de auteur de opvallende aandacht

van de puriteinen voor de geestelijke strijd vanuit de historische context. Eerst was de structurele reformatie van kerk en volk het voornaamste aandachtspunt van de puriteinen, maar toen dat in de Engelse context niet mogelijk bleek, richtte de puriteinse beweging zich op de persoonlijke reformatie als middel om de verbanden van de maatschappij te beïnvloeden. Daarnaast is de aandacht ook te verklaren als een poging om pastoraal tegemoet te komen aan de onzekerheid en aanvechting van zwakke gelovigen.

De religieuze wanhoop waartegen het onderricht in de geestelijke strijd de gelovigen wil wapenen is 'het gevolg van een spiraal van schuldbesef over spirituele tekorten, twijfel over het persoonlijke heilsaandeel en vooral vrees voor Gods toekomstige toorn over de ongelovigen.' (402). De puriteinse nadruk op de heiliging, uitgewerkt in een strikte regulering van het christenleven, leidt tot een fixatie op de ervaringen en tot introspectie en zelfdiscipline.

Het is opvallend dat De Koeijer 'presumption' met 'hoogmoed' (66, 105) vertaalt. Het gaat hier toch om een specifiek begrip dat staat voor 'zelfbedrog' of 'inbeelding'. De angst voor een ingebeeld geloof is misschien wel sterker met de verkiezingsleer verbonden dan de auteur stelt, hoewel hij zich terecht verzet tegen een al te gemakkelijke link met de predestinatieleer. De oorzaak van de twijfel was niet de uitverkiezing als zodanig, maar wel de accentverschuiving van de rechtvaardiging door het geloof naar de analyse van de levensheiliging bij de beantwoording van de vraag hoe je kunt weten uitverkoren te zijn.

Door de opzet van het boek is een zekere herhaling van de stof onontkoombaar. Het had misschien wat beknopter gekund, maar dat stoort de geïnteresseerde lezer niet, omdat het zeer verzorgde boek de besproken

teksten dichtbij brengt door prachtige citaten. De auteur geeft blijk van een grondige kennis van de secundaire literatuur. Het is een prachtige studie geworden waarmee we onze collega uit Putten hartelijk feliciteren.

H. van den Belt

Michael Sudduth, *The Reformed Objection to Natural Theology* (Ashgate Philosophy of Religion Series), Ashgate 2009, 238 p., £ 55,00 (ISBN 9780754661757).

Wie een pleidooi voert voor *natuurlijke theologie*, heeft sinds Kant en Barth nogal wat uit te leggen. Kant heeft immers het epistemologische fundament van godsbewijzen onderuit gehaald door zijn beperking van ons kennisbereik tot de empirie, terwijl Barth vanuit zijn openbaringstheologie het theologische fundament ervan onder kritiek heeft gesteld. Het feit dat Michael Sudduth over *The Reformed Objection to Natural Theology* spreekt, impliceert dat de natuurlijke theologie in de gereformeerde traditie onder kritiek wordt gesteld. In zijn boek onderzoekt Sudduth de bezwaren die in deze traditie tegen de natuurlijke theologie zijn ingebracht. Het gaat hem hierbij om de vraag hoe valide deze zijn. In dit verband maakt Sudduth onderscheid tussen een afwijzing van een specifiek model van natuurlijke theologie (*model-specific objection*) en een algehele afwijzing van natuurlijke theologie (*project objection*). Volgens Sudduth kunnen er wel model-specifieke bezwaren tegen natuurlijke theologie worden ingebracht, maar leiden deze niet tot een generale afwijzing van *theologia naturalis*.

Sudduth geeft allereerst een historisch overzicht. Hierin laat hij zien dat bezwaren tegen de natuurlijke theologie pas sinds de 19de eeuw zijn opgekomen. Zowel de refor-

matoren als hun scholastieke opvolgers maken gebruik van natuurlijke theologie. Sudduth maakt in dit verband een instructief onderscheid tussen *theologia naturalis* β en *theologia naturalis* α . Onder de eerste verstaat hij de natuurlijke godskennis en onder de tweede de godskennis die ontstaat door reflectie en argumentatie (dus: de godsbewijzen). Volgens Sudduth komen beide vormen van natuurlijke theologie in de gereformeerde traditie voor. Het gaat hierbij echter niet om een project van de menselijke rede, waarbij het bestaan van God onafhankelijk van de bijbelse openbaring kan worden bewezen. Dit model – door Sudduth het *pre-dogmatic model* genoemd – heeft sinds Descartes in de gereformeerde traditie terrein gewonnen en is in later tijd zelfs beeldbepalend geworden. Sudduth betoogt echter dat in de gereformeerde traditie oorspronkelijk alleen sprake is van een *dogmatic model*, waarbij de *theologia naturalis* in de locus *De Deo* wordt geplaatst. Hierbij geeft niet de rede, maar de bijzondere openbaring de doorslag. De natuurlijke theologie staat dan ten dienste van de doordenking van de bijbelse geloofswaarheid. Op historische gronden kan er dus wel sprake zijn van een *model-specific objection* (bijvoorbeeld tegen het *pre-dogmatic model*), maar hoeft dit niet te leiden tot een algehele *project objection*.

In het vervolg van het onderzoek houdt Sudduth verschillende mogelijke *project objections* tegen het licht. Drie mogelijke objecties komen aan de orde. Allereerst de vraag of de ingeschapen godskennis niet voldoende is, vervolgens de vraag naar de mogelijkheid van godsbewijzen in verband met het noëtische effect van de zonde en ten slotte de logica van theïstische argumenten: leiden deze inderdaad tot de ware God? Bij de uitwerking blijkt dat Sudduth een analytisch filosoof is. Nauwkeurig worden de be-

zwaren gewogen, maar uiteindelijk komt hij tot de conclusie dat geen ervan tot een *project objection* leidt. Het betoog loopt uit op een pleidooi voor een herwaardering van het *dogmatic model* van de *theologia naturalis*.

Het resultaat is een boeiend voorstel waarbij de natuurlijke theologie wordt beschouwd als een reconstructie en een systematische ontwikkeling door christenen (!), geleid door de bijzondere openbaring, van de waarheden die in principe gekend worden door de algemene openbaring. Dit kan leiden tot versterking van het geloof, aldus Sudduth. Belangrijk hierbij is dat niet één argument op zichzelf hoeft te leiden tot een voldoende godsbewijs. Verschillende argumenten kunnen met elkaar worden verbonden en zo samen een valide argument vormen.

Sudduth toont (mijns inziens overtuigend) aan dat er in de gereformeerde traditie geen sprake is van een generale afwijzing van de *theologia naturalis*. In dat opzicht valt zijn *dogmatic model* binnen de kaders van de reformatorische theologie. Het aantrekkelijke van zijn voorstel is mijns inziens dat de bijbelse theologie weer aan de dagelijkse werkelijkheid gerelateerd wordt. Door Barths afwijzing van alle *theologia naturalis* is de natuurlijke theologie verdacht geworden. Dit heeft er echter toe geleid dat veel gereformeerde theologen (ook bij hun afwijzing van Barth) wereldvreemder zijn geworden dan bijvoorbeeld Calvin was.

Op één punt heeft Sudduth mij niet overtuigd: valt zijn *dogmatic model* samen met wat de reformatoren onder *cognitio acquisita* verstaan? Sudduth beroept zich o.a. op Bullinger, Bucer en Calvin, maar ik krijg toch de indruk dat de verkregen godskennis een universeel toegankelijke godskennis is, waardoor niemand zich wegens onwetendheid kan verontschuldigen. Ze deden in elk geval nauwelijks aan het ontwerpen van godsbewijzen.

Ten slotte: ik constateer dat vooral in de Angelsaksische wereld (o.a. Gabrill, McGrath, en nu ook Sudduth) wordt nagedacht over een herwaardering van de *theologia naturalis*. Dit vraagt ook om een incorporatie in de continentale theologie. Vanuit de reformato-
rische traditie liggen de projecten voor het oprapen.

A.J. Kunz

Katwijk aan Zee

Dogmatiek

Matthias Zeindler, *Erwählung. Gottes Weg in der Welt*, Theologischer Verlag, Zürich 2009, 230 pp., € 24,00 (ISBN 9783290175160).

Dit is een dogmatisch tractaat in de klassieke zin van het woord – en wel gewijd aan het gevoelige thema van de verkiezingsleer. De auteur (geb. 1958) is gereformeerd predikant in Zwitserland en *Privatdozent* aan de theologische faculteit te Bern. Hij begint met het weergeven van enkele zeer negatieve reacties op de verkiezingsleer uit recente afrekeningsliteratuur. Allerlei invectieven komen daarbij langs: narcistisch, ethocentrisch, onbarmhartig, angstaanjagend, en zo meer. Daartegenover stelt Zeindler vervolgens frank en vrij, dat ‘verkiezing’ voor het christelijk geloof een onopgeefbaar begrip is, om de eenvoudige reden dat het in de Bijbel zo nadrukkelijk aan de orde is.

Dat betekent niet dat de vele negatieve gevoelens geheel onbegrijpelijk zijn. In de loop van de geschiedenis is het Bijbelse spreken over Gods verkiezend handelen terechtgekomen in de *Verengung* van de traditionele predestinatieleer. Zeindler erkent dat deze predestinatieleer onder vele rooms-katholieke en reformato-
rische theologen gemeengoed is geweest, maar zoomt toch speciaal in op Augustinus en Calvijn, omdat

die haar wel zeer gepointeerd aan de orde gesteld hebben. Hij heeft oog voor de terechte motieven van beiden – het ging hen erom genade werkelijk genade te laten zijn. Des te aangrijpender is het dat zij juist het omgekeerde bereikten: doordat de verkiezing niet streng gekoppeld bleef aan de genadeleer en de christologie, werd de Here God onbedoeld tot een bron van willekeur in plaats van de God wiens beloften in Jezus Christus ja en amen zijn. Vandaar dat de verkiezingsleer na Calvijn zovelen zou beangstigen en de gereformeerde theologie diepgaand bleef bezighouden. Pas Barth is volgens Zeindler degene geweest die hier orde op zaken gesteld heeft. In zijn revisie van de traditionele predestinatieleer vult Barth haar in vanuit het hart van de bijbelse boodschap, onder meer door Christus niet slechts tot instrument maar ook tot subject van de verkiezing te verklaren. De bezwaren die in dit verband vanuit orthodox-gereformeerde hoek tegen Barth aangevoerd zijn (m.n. het verwijt van alverzoening) worden besproken, maar op grond van Barths teksten ongenueanceerd en daarom ondoeltreffend geacht.

In een rondgang langs verkiezingsteksten uit de Bijbel probeert Zeindler zijn beeld van verkiezing als onderstreping van de boodschap aangaande Gods liefde bevestigd te krijgen. Het blijkt dat God niet zozeer individuen uitkiest, als wel gemeenschappen (Israël en de kerk), en niet speciaal tot het eeuwige leven maar ook tot dienst in het hier en nu. Dat lijkt me inderdaad de hoofdlijn. Zeindler kan echter niet ontkennen dat er toch ook wel enkele teksten zijn die verkiezing voorstellen als een voor-tijdelijke bestemming van individuen tot eeuwig heil of eeuwige verdoemenis (18). Dat gegeven had hij m.i. serieuzer moeten uitwerken, al was het maar omdat de gedachte aan willekeur anders toch blijft hangen. Maar het

geldt eens te meer, omdat Zeindler explicieter dan Barth voor een universele verzoening opteert, als uitvloeisel van ‘die Logik der Liebe’ (138). Juist die hypothese had hij moeten laten botsen op de weerbarstige bijbelteksten (over de hel etc.), en dat doet hij helaas niet.

Origineel is vervolgens de wijze waarop Zeindler de betekenis van de verkiezingsleer in onze postmoderne kerkelijke en maatschappelijke situatie laat oplichten. Nu gaat hij om zo te zeggen op zijn andere been staan, en verzet zich tegen functionele omschrijvingen van het zelfverstaan van de kerk. Sociologen mogen zinnige dingen zeggen, maar christenen moeten zich er niet toe laten verleiden de kerk te begrijpen in termen van het nut dat zij heeft voor de samenleving, dat is het begin van het einde. De kerk kan zichzelf namelijk slechts verstaan vanuit het verkiezend handelen van God. Antw. 54 van de Heidelbergse Catechismus krijgt nu een prominente plaats. Verder laat Zeindler zien hoe de kerk juist vanuit haar roeping en verkiezing de waarheidsvraag niet om de lieve vrede in het midden kan laten, maar missionair dient te zijn. Ook wordt de verkiezingsleer afgeschermd van misbruik in nationalistische zin: de *gemeente* is in Christus verkoren, niet een of andere natiestaat. En tenslotte geeft hij aandacht aan de vraag hoe men binnen die gemeente als individu dan het geloof deelachtig wordt.

Kortom: dit is een knap, helder geschreven, pastoraal bezonnen en theologisch uitdagend boek – dat intussen niet alle vragen bevredigend beantwoordt.

G. van den Brink

Filosofie

Nicholas Wolterstorff, *Inquiring about God. Selected Essays Vol.1*, ed. Terence Cuneo, Cambridge 2010, 313 pp., £ 50.00 (ISBN 9780521514651).

Dit is het eerste van twee delen verzamelde opstellen van één van de meest toonaangevende hedendaagse christen-filosofen; het tweede deel, *Practices of Belief*, verscheen min of meer gelijktijdig maar is gewijd aan epistemologische vraagstukken. Het was een briljant idee van Cuneo om deze delen in overleg met zijn leermeester samen te stellen. De artikelen verschenen over een periode van vijfendertig jaar en zijn verspreid over zeer diverse tijdschriften en verzamelbundels, maar het waren bepaald geen eendagsvliegers. Tezamen completeren ze dan ook fraai het beeld van de monografieën die Wolterstorff schreef.

De opstellen in deze band zijn gewijd aan wat Wolterstorff ‘christelijke wijsgerige theologie’ noemt. ‘Christelijk’ betekent daarbij voor hem dat zijn beschouwingen in overeenstemming dienen te zijn met wat de Bijbel zegt en veronderstelt over God (een formulering die in de inleiding nauwkeurig wordt verantwoord). Wat ‘wijsgerig’ voor hem betekent maakt Wolterstorff daar helaas minder duidelijk. Het betekent in elk geval niet, zoals bij Kant, dat de betreffende vorm van theologie slechts gebaseerd is op de rede en zich niet mag beroepen op openbaring. Dat laatste verbod is achterhaald door de val van het klassieke funderingsdenken (volgens hetwelk we vrijwel niets voor ware kennis mogen houden zonder bewijs) – een val waarin Wolterstorff zelf overigens een belangrijk aandeel had. Wat deze bundel wijsgerig maakt zullen we dus uit de inhoud moeten afleiden, en ik vermoed dat we er

dan bij uitkomen dat Wolterstorff (in de traditie van Anselmus, Thomas en anderen) zich sterk concentreert op logisch consistente argumentaties en veel minder op de exegese van Bijbelteksten. Wolterstorff heeft ook geen theologische scholing gehad; maar hij schrijft wel theologie, in die zin dat vrijwel alle opstellen in deze bundel gaan over God en Gods relatie tot mens en wereld.

Vanuit deze invalshoek komt Wolterstorff inhoudelijk verrassend dicht in de buurt van de kritische (in de zin van ‘onderscheidenlijke’) omgang met de klassieke wijsgerige godsleer zoals we die bij Karl Barth aantreffen. Uitgangspunt voor Wolterstorff is dat het Evangelie ons een God verkondigt die erop uit is mensen te redden, en die daarom handelend in de geschiedenis optreedt. Met dat grondgegeven moet onze theologie minstens in overeenstemming zijn. Vanuit die overtuiging kan Wolterstorff niet uit de voeten met de scholastieke doctrines aangaande Gods impassibiliteit, tijdloosheid, onveranderlijkheid, en – last but not least – *simplicitas*. Aan deze klassieke goddelijke eigenschappen zijn in deze bundel dan ook kritische opstellen gewijd. En om voor mezelf te spreken: mij treffen Wolterstorffs argumenten daarbij veelszins als terzake en tot nadenken stemmend. Daar komt bij dat zijn stijl zeer lucide is; voor wie enigszins vertrouwd is met het analytisch jargon, is Wolterstorffs werk een genot om te lezen.

Deze bundel biedt mijns inziens ook heilzaam tegenwicht jegens die recente publicaties, die de scholastieke theologie (bijvoorbeeld de protestantse scholastiek van na de Reformatie) tot op de laatste letter lijken te willen verdedigen. Hier is iemand aan het woord die niet slechts historisch reconstrueert (hoewel Wolterstorff, anders dan zijn collega Plantinga met wie hij vaak in één adem genoemd wordt, ook in historisch

opzicht uitnemend werk heeft geleverd), maar vervolgens ook theologisch het gesprek aangaat, en wel vanuit het hart van het Evangelie. Dat brengt Wolterstorff bij alle erkentelijkheid jegens de traditie ook tot een scherp oog voor waar het mis ging.

De bundel is duur, maar met de bij CUP gebruikelijke professionaliteit uitgegeven. Wel is er in de verantwoording een storend foutje geslopen: het opstel over de vraag of theologen kunnen en moeten genezen van Kant verscheen niet in *Theology Today* maar in *Modern Theology* – dat was juist zo aardig, omdat Wolterstorff daarin het hele project van de moderne theologie zo grondig bestreed.

G. van den Brink

Missiologie en oecumenica

Dasan Jearaj, *Followers of Christ Outside the Church of Chennai, India. A Socio-Historical Study of a Non-Church Movement* (Mission –series, no 51), Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 520 p., € 39,50 (ISBN 9789023923701).

In zijn Woord vooraf vertelt de schrijver hoe hij in 1982 een vrouw ontmoette die belijdend christen is, maar geen lid van een kerk. Haar familie was met haar geloofskeuze niet ingenomen. Haar huwelijk met een hindoe uit een hoge kaste betekende het einde van de relatie met beide families. Haar man stond haar niet toe naar de kerk te gaan. Ze gaf haar zoon een christelijke opvoeding; deze deed belijdenis en werd gedoopt, trouwde in de kerk, maar zijn vader was niet aanwezig bij de huwelijksluiting. Deze vrouw is een van de velen in India die Jezus Christus volgen als Verlosser en Heer, maar buiten de kerk blijven. Wat zijn de factoren

die hen daarbij leiden, hoe reageren de kerkleden en kerkleiders op dit fenomeen van de 'non-church movement' en wat betekent dit in missiologisch opzicht? Dat zijn de vragen waarop de schrijver in dit proefschrift een antwoord zoekt. De hoofdmoot van dit boek vormt een sociologisch onderzoek dat Jearaj uitvoerde in tien postcode locaties in de stad Chennai.

India vormt een pluralistische samenleving, gebaseerd op eenheid en verscheidenheid. Ook in religieus opzicht treffen we een grote verscheidenheid aan. De christelijke kerken vormen een minderheid (volgens officiële tellingen ongeveer, 2,3%). Volgens de overlevering was het de apostel Thomas die het evangelie naar India bracht. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw zijn vooral Westerse zendelingen werkzaam in India. In de negentiende eeuw komen er allerlei bewegingen en personen naar voren die een renaissance of een hervorming nastreefden, waarbij men zich verzette tegen de westers-koloniale invloeden. De bekendste onder hen is Mahatma Gandhi, een hindoe met een diep respect voor de ethiek van Jezus, maar tegelijk met een hartgrondige afkeer van het westerse christendom. De auteur bespreekt ook een zevental theologen die buiten de kerk bleven en pleitbezorgers waren voor een in de cultuur van India geworteld christendom.

Tegen de achtergrond van dit historisch exposé worden 12.160 mensen ondervraagd naar hun keus van een of meerdere religieuze leiders. Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat Jezus Christus daarbij heel dikwijls wordt gezien als een van de belangrijkste leiders voor de mensen in Chennai. Vervolgens wordt onderzoek gedaan naar hen die Jezus Christus beleden maar buiten de georganiseerde kerk bleven en niet zelden betrokken bleven bij andere religies. Het is met name de sociale factor en de gezinspositie die hen

buiten de kerk houden. Vanuit de kerken wordt er op deze buitenkerkelijke christenen verschillend gereageerd. De auteur bepleit in zijn slothoofdstuk een transformatie van zending en kerk-zijn. Zowel de volgelingen van Christus buiten de kerk als de kerkleden hebben een taak ten opzichte van elkaar. Met name persoonlijke interacties en relaties zijn belangrijk. De schrijver is van mening dat we vanuit de wijde actieradius van het werk van de Geest zowel de manifeste als de latente kerk in het oog moeten houden. Met name de christenen buiten de kerk bevinden zich in een unieke situatie om in hun niet-christelijke omgeving van Christus te getuigen en zo tot zegen van de maatschappij te werken. Binnen de georganiseerde kerken dient men, aldus de auteur, er aandacht voor te hebben hoe Christus manifest is buiten de kerk.

Dasan Jearaj biedt ons in dit dikke boek een schat aan informatie over kerk en zending in de context van India. Je komt als lezer onder de indruk van de complexe situatie voor christenen in een met name door het Hindoeïsme gestempelde cultuur en van de vragen waar christenen in die context voor staan. Ook het kastewezen blijkt sociaal en religieus een geweldige impact te hebben. Wie als buitenstaander in een kerk en een land met een totaal andere geschiedenis dit boek leest, zal zich moeten onthouden van voortijdige oordeelvellingen, ook als hij vragen heeft over de wijze waarop de auteur spreekt over manifeste en latente kerk. Jammer vind ik dat een Bijbelstheologische onderbouwing ontbreekt. Ik denk aan de plurale wereld van het Romeinse rijk waarin de jonge christelijke gemeente leefde? Wat valt er van daaruit te leren? En welk licht werpt de oudtestamentische religiekritiek op het door de auteur behandelde thema? Hoe ver gaat de contextualiteit? Hoe is de verhouding tussen navolging en kerk? Het boek

is een must voor ieder die kennis van zaken wil opdoen ten aanzien van kerk en zending in India. Maar we zien ook in Nederland allerlei vormen van buitenkerkelijk christendom. Welke lessen zijn er te trekken vanuit de situatie in India? Ook voor de doordiening van de missionaire vragen in ons eigen land biedt dit boek belangrijk materiaal.

Het boek is uitgegeven in de serie *Missiological Research in the Netherlands*, Het leeuwendeel van de meer dan vijftig delen in deze serie wordt gevormd door dissertaties van leerlingen van Professor Jan Jongeneel. Niet alleen de auteur, maar ook de promotor verdient daarom onze dank en onze gelukwens.

A. Noordegraaf

Praktische Theologie

Jan Hoek, *De Geest, het kruis en de gaven. Een ontmoeting tussen gereformeerd en charismatisch*, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 152 p., € 13,50, (ISBN 9789023923398).

Collega Jan Hoek heeft een intrigerend boekje gepubliceerd over een onderwerp dat hem na aan het hart ligt: de persoon en het werk van de Heilige Geest. De opzet is speels. Gereformeerd en charismatisch ontmoeten elkaar op een driedaagse virtuele conferentie. De opzet maakt het bij het lezen wel wat lastig om de positie van de auteur precies te peilen. Enerzijds schrijft hij met groot invoelingsvermogen vanuit de charismatische positie, maar anderzijds verwoordt hij ook heel scherp de klassiek gereformeerde bezwaren tegen charismatische vernieuwing. Dat is knap, maar ook een beetje verhullend.

Op de tweede dag van de virtuele conferentie komt 's morgens het charismatische

perspectief aan bod met een kort reformato-ri- sch co-referaat; 's middags zijn de rollen omgekeerd. Door deze vorm te kiezen krijgen beide posities wel echt de gelegenheid om 'uit te praten'. Iets dat in de weerbarstige werkelijkheid van de kleine oecumene vaak niet lukt. De namen van de inleiders, de charismatische Bruis en de gereformeerde Van Erven, zijn gefingeerd, maar goed gekozen. Hoek wil de erfenis van de gereformeerde theologie laten bruisen door vormen van charismatische vernieuwing en de bruisende charismatische beweging normeren aan de katholieke gereformeerde theologie.

De visie van Hoek zelf blijft voor de lezer een verrassing totdat hij in het achtste hoofdstuk, thuisgekomen van de conferentie, de balans opmaakt in een persoonlijke reflectie. De zeven aspecten van de gereformeerde pneumatologie die hij daar benoemt, hadden nog wel wat breder uitgewerkt kunnen worden, samen met het historische overzicht van de leer van de Heilige Geest. Dan was deze theologische doordiening van de vragen meer tot de kern van het boek geworden en was de 'conferentie' niet overladen geraakt met gegevens over de triniteit en het filioque.

De aspecten die Hoek noemt zijn allemaal het overwegen waard. Onder het kopje 'de werkelijkheid van de Geest' bespreekt hij het brede werk van de Geest in de schepping en in Gods koninkrijk. De 'eenkennigheid van de Geest' ligt daarin dat Hij altijd op de verheerlijking van Christus gericht is en dat Zijn werk daaraan ook getoetst kan worden. De Geest is herkenbaar; Hij openbaart zich in het Woord, maar de bemiddeling is niet gebonden aan het verbale. Dat schept ruimte voor handoplegging en ziekenzalving. Anderzijds is de Geest ook verborgen; de gelovigen blijven pelgrims. De Geest mag niet losgemaakt worden van het kruis van Christus in een *theologia gloriae*. De inner-

lijke strijd van Romeinen is 'een basso continuo in de symfonie van het nieuwe leven door de Geest' (109).

Hoek bepleit integratie van charismatische elementen in de gereformeerde traditie. De bedding en stroomrichting van de rivier veranderen niet als er verbreding en verdieping plaatsvindt (99). Maar je kunt ook zo gaan verbreden dat de rivier spontaan van koers verandert. Het blijft spannend. Wie zich afsluit voor het werk van de Geest bij andere christenen en in andere tradities loopt het risico om aspecten van de lengte, breedte, diepte en hoogte van het werk van Christus over het hoofd te zien. Openheid voor andere tradities moet echter wel gepaard gaan met een diepe worteling in de eigen traditie. Dat is ten diepste wat Hoek beoogt. Hij zal de laatste zijn om te ontkennen dat de erfenis van de gereformeerde theologie zelf ook bruist van de Geest.

H. van den Belt

Henri Nouwen, *Pastoraat en spiritualiteit. Het verzamelde werk: Nabij zijn; Delen; Helen; In de naam van Jezus*, Lannoo, Tielt 2010, 351 p., € 29,95 (ISBN 9789020990577).

Het grote publiek in Nederland bereikte Henri Nouwen (1932-1996) pas met zijn boek *Eindelijk thuis* (1991). In Amerika was hij in de decennia daarvoor al een bekend en gevierd schrijver op het gebied van christelijke spiritualiteit en leiderschap. De laatste tien jaar wordt zijn Engelstalige werk in rap tempo in het Nederlands vertaald. Naast zijn spirituele werk en dagboeken verschijnt nu de vertaling van een viertal boeken die alle gaan over het leven en werk van de pastor. Het betreft drie kort na elkaar geschreven boeken die Nouwen schreef tijdens zijn verblijf als docent en hoogleraar aan diverse

Amerikaanse universiteiten – *Intimacy* (1969), *Creative Ministry* (1971) en *The Wounded Healer* (1972) – en als vierde het al eerder in het Nederlands vertaalde boek *In the Name of Jesus* (1989). Boeiend aan dat vierde boek is dat het ontstaan is na de ingrijpende switch die Nouwen in zijn leven maakte, toen hij in 1986 de academische wereld verliet en inwonend pastor werd in *L'Arche Daybreak*, een tehuis waar gehandicapten met hun begeleiders samenwonen. Het maakt dit vierde boek, dat gaat over verzoeken en uitdagingen van de christelijke leider/pastor, nog levensechter en invoeleender dan de drie eerdere boeken zonder dat de centrale ideeën van Nouwen wezenlijk veranderd zijn. De samensteller, Jurjen Beumer, schrijft in de inleiding dan ook dat *In the Name of Jesus* gelezen kan worden als een epiloog op het geheel.

De vier boeken samen vormen Nouwens gedachtegoed over het pastor-zijn in de overgang van de 20^e naar de 21^e eeuw, hoewel je je af kunt vragen waarom het boek *The Living Reminder* (1977) niet is opgenomen. De gekozen Nederlandse titel *Pastoraat en spiritualiteit* kan misleidend zijn omdat Nouwens boeken zich niet beperken tot pastoraat maar gaan over het hele veld van het werk van de pastor/predikant, waarbij pastoraat zowel in Nouwens geschreven werk als in zijn optreden wel de kern vormt. In feite is pastoraat de vertaling van het Engelse 'ministry', wat nauwelijks in het Nederlands te vertalen is. Boeken met 'spiritualiteit' in de titel schijnen in Nederland goed te verkopen, maar in dit geval is dat woord helemaal op zijn plek. Nouwen biedt een spiritualiteit van de pastor. 'Pastor, wie ben je en op welke manier kom je mensen nabij? Hoe word je voor mensen een naaste en een bron van genezing? Hoe weersta je de verzoeken van belangrijk-zijn, populariteit en leiding willen geven?'

Wat deze boeken van Nouwen de moeite waard maken om vandaag te lezen is de voortdurende verbinding die hij weet te leggen tussen (pastoraal-)psychologische inzichten in de traditie van Anton Boisen en Seward Hiltner en zijn persoonlijke spiritualiteit. Nouwen bewaart het evenwicht tussen pastoraal professionalisme en spirituele authenticiteit. Dat maakt hem, zelfs na 40 jaar, nog zeer de moeite waard. En daarbij komt nog dat zijn pleidooi voor een medemenselijke, persoonlijke aanwezigheid in het pastoraat een weldadige correctie is op de kaalslag die de professionalisering van het predikantschap in de laatste decennia gebracht heeft. Daarbij moet tegelijkertijd wel de vraag gesteld worden of Nouwens ideaal van volledige betrokkenheid op de naaste voor veel pastores van vandaag niet te hoog gegrepen lijkt. ‘Het begin en einde van alle christelijk leiderschap is: je leven geven voor anderen’ (296). De spanning en de worsteling die dat in het leven van een pastor oplevert wordt ook zichtbaar in de door Nouwen meest geciteerde bijbeltekst: ‘Toen je jong was deed je zelf je gordel om en ging je waarheen je wilde, maar wanneer je oud wordt zal een ander je handen grijpen, je je gordel omdoen en je brengen waar je niet naartoe wilt’ (Joh. 21:18). Het is het *Leitmotiv* in Nouwens werk: je eigen leven uit handen geven. Als Jezus werkelijk genoeg voor je is, dan is er vrijheid om lief te hebben. Pastorale vruchtbaarheid – en niet alleen pastorale! – komt voort uit passiviteit en lijden. Juist in de confrontatie met andermans lijden ontdek je dat je zelf met lege handen staat.

Nouwens spreken over de pastor als een gewonde genezer kan het gesprek over een spirituele benadering van het werk van voorgangers, het gesprek over de roeping van pastores en predikanten vandaag, een belangrijke impuls geven. Maar niet alleen voor het

gesprek over pastor-zijn is dit boek van belang, ook voor het pastorale gesprek dat voor dinsdagmiddag op de planning staat levert deze uitgave van Nouwens verzamelde werk veel op waarbij steeds de kern is: hoe ben ik de *proximus* (de meest nabije) van mijn medemens?

J.M. Beute

Kampen

Gerrit de Kruijf & Wietske de Jong (red.),
Een lichte last. Protestantse theologen over de kerk, Boekencentrum, Zoetermeer 2010,
73 p., € 27,50 (ISBN 9789023924401)

Het onderwerp van deze negentien essays is (hoofdzakelijk) de kerk. Vandaar ook de titel: binnen het protestantisme weegt de leer van de kerk minder zwaar dan in sommige andere stromingen van het christendom. De bundel is geschreven door theologen die aan de Protestantse Theologische Universiteit werken of werkten. Het voordeel daarvan is dat het redactioneel beter te managen is en dat een boek als dit wellicht wat meer één geest ademt dan wanneer ook anderen – zeg christelijk-gereformeerden en baptisten – eraan hadden meegewerkt. De meeste auteurs verhouden zich nu wel op de een of andere manier tot rapporten, dienstboeken en synodeteksten die in de PKN de ronde doen. Het nadeel is natuurlijk dat het hierdoor ook wel wat beperkt en braaf blijft, mede omdat Bonders en Evangelisch Werkverbanders nauwelijks zijn vertegenwoordigd in het boek. Andere gemeenten dan die uit (het midden van) de PKN komen zodoende niet echt in beeld. Bij sommige auteurs (Rick Benjamins, Pieter Dronkers) lijkt de ervaring van de kwijnende, vergrijsde en plurale PKN-gemeente ook wel heel bepalend voor wat zij mogelijk en wenselijk achten in de kerk. Dit is uiteraard een reële

ervaring, maar zou die niet in gesprek moeten worden gebracht met ervaringen van meer vitale en behoudende gemeenten?

Het boek bevat geen systematisch uitgewerkte visie, maar de selectie van de auteurs heeft eraan bijgedragen dat de verschillende bijdragen elkaar niet bijzonder in het vaarwater zitten. Ze worden ook niet met elkaar in gesprek gebracht, zoals bijvoorbeeld had gekund in een afsluitend hoofdstuk. Voor mij was het dan wel wat spannender geworden, maar eerlijk is eerlijk: in de huidige opzet behandelen de essays daarvoor te zeer uiteenlopende onderwerpen. Wellicht had dit voorkomen kunnen worden door de auteurs meer rondom bepaalde kernvragen aan het werk te zetten. De eenheid in het geheel moet nu achteraf aangebracht worden, via een wat kunstmatig aandoende driedeling in 'grenzen', 'opbouw' en 'individu en gemeenschap'.

De lichte zijde van deze verbrokkeling is dat er veel thema's aan de orde komen, zodat er wat te kiezen valt. De meeste bijdragen zijn toegankelijk geschreven. Voor mij aansprekend is dat het boek begint met een aantal bijdragen over de verhouding tussen kerk en wereld, vanuit een missiologisch perspectief. Dat lijkt me de juiste volgorde. Al vind ik het dan jammer dat een echt missionair-ecclesiologische bijdrage ontbreekt, tenzij indirect in het artikel van Theo Hetteema over Hoekendijk en de emerging church. Ook vraag ik me af of Mechteld Jansen gelijk heeft als zij stelt dat 'zware gemeenschappen' (= gemeenschappen die hoge eisen stellen aan hun leden en een sterk groepsgevoel stimuleren) 'missiologisch volstrekt af te wijzen' (p. 29) zouden zijn. Haar gekozen voorbeeld van Feyenoord-hooligans kleurt de conclusie m.i. teveel. Zijn er geen zware gemeenschappen denkbaar die zich toeleggen op – ik noem maar wat – een sobe-

re levensstijl, dienst aan de armen, en het vereren van God?

Deze enigszins anekdotische insteek kenmerkt meer artikelen in dit boek. Ook viel het me op dat er essays in staan die voor mijn gevoel weinig te maken hebben met de ecclesiologie *sec*, zoals de bijdrage van Jan Hoek over gebedsgenezing, het hoofdstuk van Onno Zijlstra over Kierkegaard en het stuk van Frits de Lange over het calvinisme en de liberale mythe van de keuzebiografie. Andersom komen klassiek-ecclesiologische vraagstukken, zoals die over kenmerken, ambten en sacramenten slechts in een handvol hoofdstukken aan de orde. De meeste artikelen richten zich op de context van de kerk: de veranderende samenleving, nieuwe spiritualiteit, interculturaliteit, politiek en kerk, en dergelijke. Men kan dit uiteraard verdedigen vanuit de sterke (en terechte) nadruk die er tegenwoordig ligt op het historische en contextbetrokken karakter van kerk-zijn. Ook is het logisch dat er in een snel veranderende tijd vanzelf meer nadruk komt te liggen op de invloed van die veranderingen op het kerk-zijn. Maar deze accenten, in combinatie met de opzet van het boek, maakt dat bij mij na lezing het gevoel achterbleef dat er niet echt een visie wordt neergelegd voor de toekomst. Het blijft een serie op zich zelf staande betogen. De inleiders zeggen dat ook: 'Veel theologen (zeker ook tegenwoordig) zijn zich zo bewust van het fragmentarische karakter van hun werk, dat zij helemaal niet aan een omvattend concept toekomen' (p. 9). Akkoord, een 'alomvattend concept' is wat veel gevraagd, maar wat meer samenhang en richting had van mij wel gemogen.

S. Paas

Amsterdam

Boekaankondigingen

Andries J. Visser, *Wat is nieuw zonder oud? Over de onmisbaarheid van het Oude Testament*, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 104 p., € 9,90 (ISBN 9789023924548).

Dit nieuwe deeltje in de Midden-Oosten reeks, een gezamenlijke uitgave van Near East Ministry en Uitgeverij Boekencentrum, bevat een eenvoudig en sympathiek pleidooi voor de blijvende waarde en geldigheid van het Oude Testament. Voor Jezus en de discipelen was het Oude Testament het Woord Gods, en dus ook voor ons. Zonder het Oude Testament kun je überhaupt het Nieuwe nauwelijks recht verstaan. Bovendien bevat het Oude Testament een 'tegoed' (Miskotte). De auteur, die voor de NEM meewerkt met de Israëlleergangen, denkt daarbij ook aan 'onvervulde profetieën' aangaande Israël. De bekende struikelblokken passeren de revue: hoe zit het met de vrouw in het OT, de slavernij, wraak en oorlog, etc. Hierin wijst de schrijver goede wegen, soms gaat het wat snel. Het bevreemdt enigszins dat op geen enkele wijze verwezen wordt naar hedendaagse theologische literatuur, waarin deze zaken grondiger besproken worden. Maar hoe dan ook: dit boekje is geschikt voor bijbel- of studiekring.

H.G.L. Peels

Georg Fischer, Knut Backhaus, *Beten* (Die Neue Echter Bibel, Themen 14), Echter Verlag, Würzburg 2009, € 14,90 (ISBN 9783429030728).

De themaserie bij de rooms-katholieke commentaar *Die Neue Echter Bibel* is beslist de moeite waard; eerder werden in *Theologia* de deeltjes over 'arm en rijk' en 'mens-zijn' besproken. Steeds wordt een thema onder de loep genomen door een oudtestamenticus en

een nieuwtestamenticus. Elk geven zij een beknopt maar verantwoord overzicht van het betreffende thema in OT en NT, dat uitloopt op een dialoog tussen beiden. Dit deel brengt het gebed in de Bijbel in kaart. Bewust is ervoor gekomen om in het OT-deel de psalmen slechts beperkt aan bod te laten komen, en vooral de gebeden in de historische en profetische literatuur te belichten, omdat hier in tegenstelling tot de psalmen, de concrete context van het gebed duidelijk is. Interessant is de discussie over de relatie tussen gebed en theologie in de Bijbel.

H.G.L. Peels

René Süß, *De Geest bemint de buitenkant. Jodendom in fragmenten*, VU Uitgeverij, Amsterdam 2010, 184 p., € 19,95 (ISBN 9789086594146).

De schrijver, ex-predikant en praktiserend Jood, deed van zich horen met een controversieel proefschrift over het antisemitisme bij Luther. Zijn schrijfstijl is levendig, betrokken, uitdagend soms. Dit boek is een geheel eigensoortig theologisch essay 'over lichamelijke in het Jodendom en over de stoffelijke werkelijkheid, de enige die Joden aangaat'. De titel heeft Süß ontleend aan Van Ruler, wiens theologie hem zeer geïnspireerd heeft. Het eerste hoofdstuk met de veelzeggende titel 'Wij mogen, goddank, puur oppervlakkig leven', is ook aan deze theoloog gewijd! 'De Geest bemint de buitenkant' is het adagium. Süß biedt vervolgens een visie op het levensbesef en de religieuze cultuur van het Jodendom, gelardeerd met vele goed gekozen citaten en verhalen. Dit boek stemt tot nadenken en prikkelt ook geregeld tot tegenspraak – maar boeiend is het.

H.G.L. Peels